

részében nem volt kit utánoznia, ám minden későbbi szerző őt utánozta, és kétséges, hogy az összes követőjéből együtt több elméleti maximát vagy a gyakorlati bölcsesség több szabályát lehet-e leszűrni annál, amennyit egymaga adott az országának.

Nem csak az emberi cselekedetekre terjedt ki az érdeklődése; a tárgyi világnak is pontos megfigyelője volt, s így a leírásai mindig olyan konkrétumokat tartalmaznak, amelyek a dolgoknak a maguk valóságában történő megfigyeléséből származnak. Megfigyelhető, hogy számos nemzet legelső költői megőrzik az elismertségüket, míg az őket követő generációk alkotóit rövid ünneplés után elnyeli a feledés. Az első érzései és leírásai – bárkik legyenek is azok – közvetlenül a tudásból fakadnak, s így erős a hasonlóság: minden szem igazolja a leírásokat, minden szív az érzéseket. Akiket a korán jöttek hírneve ugyanarra a területre csábít, részben az elődeiket, részben a természetet utánozzák, amíg aztán egy kor könyvei akkora tekintélyre nem tesznek szert, hogy a következő korok számára a természet helyébe lépnek, és az utánzás, amely soha nem tökéletesen pontos, végül szeszélyessé és esetlegessé válik. Shakespeare esetében, írjon akár az életről, akár a természetről, mindig egyértelmű, hogy mindent a saját szemével látott: nála a kép nem homályos, és nem torzítja semmilyen más elme hatása: a tudatlanok érzik az általa ábrázoltak helyességét, a tanultak pedig látják azok tökéletességét.

(Folytatása következik.)

Takáts József

KEMÉNY ZSIGMOND ÉS A RAJONGÁS POLITIKAI FOGALMA

Az utóbbi másfél évtizedben valószínűleg Kemény Zsigmond *A RAJONGÓK* című műve a legtöbbet értelmezett XIX. századi magyar regény. Az alábbi tanulmány nem kíván e tizenöt év interpretációival versengeni: nem a regény egészéhez, csupán a címéhez fűz magyarázatokat. Olvasva ugyanis *A RAJONGÓK* legutóbbi elemzéseit,¹ arra lettem figyelmes, hogy e tanulmányok szerzői azzal a kérdéssel nemigen foglalkoztak, hogy mit jelenthetett a *rajongó*, a *rajongás* fogalma Kemény és 1850-es évekbeli közönsége számára. E fel nem tett kérdésnek talán az lehet az oka, hogy maga a regény elégséges választ látszik adni a kérdésre, s a múlt évek interpretációs hullámát elindító tanulmányában Szegedy-Maszák Mihály ki is bontotta e választ; legjobb lesz hát az ő feleletétől elindulnom a magamé felé.

¹ Hites Sándor: *APOKALIPSZIS ÉS TÖRTÉNETISÉG: A VÉGIDŐK NYELVE „A RAJONGÓK”-BAN*. *Filológiai Közöny*, 2008/1–2. 98–114.; Benkő Krisztián: *SZINEKDOCHÉ ÉS ÖNKIVÜLET: APOKALIPSZIS-ÉRTELMEZÉSEK KEMÉNY ZSIGMOND A RAJONGÓK CÍMŰ REGÉNYÉBEN*. *Literatura*, 2008/1. 7–19.; Bényei Péter: „EL VAN TÉVESZTVE EGÉSZ ÉLETÜNK!” SZUBJektumfilozófia és történelmi regény. *KEMÉNY ZSIGMOND: A RAJONGÓK. = UŐ: A TÖRTÉNELEM ÉS A TRAGIKUM VONZÁSÁBAN*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007. 318–366.; Balázs Mihály: *FORRÁSKÉZELÉS ÉS ESZTÉTIKUM (MEGJEGYZÉSEK KEMÉNY ZSIGMOND A RAJONGÓK CÍMŰ REGÉNYÉRŐL)*. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2010/4. 315–345.

Bár a regényben legtöbbször a szombatos szekta tagjai nevezetnek rajongóknak, nem kétséges, hogy igaza van Szegedy-Maszák írásának, amikor hangsúlyozza, hogy „hiba volna azt hinni, hogy csakis rájuk vonatkozik e minősítés”.² Nem szombatos, hanem (akkori elnevezés szerint) evangélikus szereplők is rajongónak bizonyulnak a regényben (például Dajka püspök és Csulai udvari káplán), amint a gyulafehérvári evangélikus néptömeg is. A regény elejének kulcsjelenete, Dajka püspök „izgató” templomi beszéde hatásának leírása ismerteti meg az olvasót a rajongás mibenlétével. A beszéd felkelti a „szenvedélyes tömeg” képzelődését, mindegyikük más és másféle szörnyűséget vél látni: hitsorsosaik szenvedéseit, vallási ellenségeik gonoszságát. „Szóval a legveszedelmesebb démon, a bős álmodokat történetekké [értsd: megtörténtté] hazudó képzelődés, mely a néplázadás karvezetője szokott lenni [...], s az aljasra az erény álarcát vonja – kezdé személynyvesztő játékaikat üzni. | – *Le a képmádókkal [értsd: katolikusokkal]! Irtsuk ki a kananéusok hitetlen fáját! Haljunk meg a lelkiismeret szabadságának védelmében! – hánytorgaták a dühös rajongók egyre-másra.*”³

Nem önmagában valamely konkrét teológiai álláspontból következik hát Kemény regényében a rajongás, hanem többféle felekezetet egyaránt jellemző, felfokozható, felfokozott vallási érzelmet vagy inkább lelkiállapotot jelent, „mely a hitújítás korszakának jellemvonásához tartozik”.⁴ E lelkiállapotban a rajongó kétfelé, jóra és gonoszra (erényesre és bűnösre) osztja a világot, embertársait, saját felekezetét látva jónak, más felekezeteket gonosznak. A rajongás lelkiállapotában a képzelődés uralkodik el az emberen és közösségen, elvész a tények, az ésszerűség érzékelésének képessége. Szenvedélyes, erőszakra hajló lelkiállapot ez: a rajongó kész meghalni hitéért, s kész erőszakot alkalmazni a más hitűekkel szemben. Az olyan esetek, mint például Kassai Eleméré, akinek Pécsi Deborah iránti szerelme minősül a szövegben rajongónak, arra figyelmeztetik az olvasót, hogy e lelkiállapot nem csak a vallási hit terén nyilatkozhat meg. Ugyanakkor a regényben a magánérzelmeiben jelentkező rajongás lényegesen jelentéktelenebb szerepet kap, mint a közérzelmeik rajongása.

Egyszóval, úgy látom, Kemény művében jól kivehető körvonalai vannak a rajongás fogalmának – annyira, amennyire ezt a regény műfaja (a többszólamúság világa) egyáltalán megengedi. Nem látom tehát indokoltnak Szegedy-Maszák végkövetkeztetését a fogalom kétarcúságáról. Tanulmányában a regényből a balázsfalvi szombatos gyűlés jelenetét idézi fel, benne Pécsi Simon töprengését, aki korábban rajongónak nevezte a szombatosok papját, ám itt elbizonytalanodik, s felvetődik benne: hátha mégis látnok? „Az ő értékelése mutatja legjobban, mennyire lehetetlen véglegesnek mondani a címben szereplő szó jelentését. Mivel a jövő kiismerhetetlen, nem lehet eldönteni, örült-e a rajongó avagy jós. *Ma fundamentalizmusnak nevezzük azt a jelenséget, amelyet a regény kettős arcúnak tüntet föl*” – kommentálja e részt Szegedy-Maszák.⁵ Szerintem ez az eldönthetetlenség csak a szereplő akkori lelkiállapotát jellemzi, s nem a regény egészét vagy akár az elbeszélőt. Az olvasó nagyon is jól el tudja dönteni, látnoknak bizonyult-e a szombatos pap (nem bizonyult annak). S nem nehéz olyan részeket sem találni a regény narrátori szólamájában, amelyek elhatárolódóan ironikusnak mutatják az elbeszélő viszonyát a rajongás jelenségéhez.⁶

² Szegedy-Maszák Mihály: AZ ÚJRAOLVASÁS KÉNYSZERE (A RAJONGÓK). = IRODALMI KÁNONOK. Debrecen, Csokonai, 1998. 81–82. Ezt persze már mások is megállapították a szakirodalomban.

³ Kemény Zsigmond: A RAJONGÓK. Szépirodalmi, 1969. 22. k.

⁴ Uo. 14.

⁵ Szegedy-Maszák, i. m. 83.

⁶ Lásd ehhez a Balázs Mihály kiváló tanulmányában írtakat a szereplő Kemény János és az elbeszélő nézetazonosságáról: Balázs, i. m. 317.

Kemény nagyjából olyan értelemben használta regényében e fogalmat, ahogyan a rajongást tárgyaló többnyelvű, XVI–XVIII. századi irodalom.⁷ Persze, azt a jelenséget, amelyet Kemény rajongásnak nevezett az 1850-es években, a regény cselekményének idejében, a XVII. században, még *enthusiasmus*nak vagy *Schwärmerei*nek nevezték. Magyar nevet vélhetően csak 1800 után kapott, amikor a német kifejezést előbb rajoskodásnak,⁸ utóbb rajongásnak fordították. Az *enthusiasmus*nak / *Schwärmerei*nek hosszú, bonyolult fogalomtörténete van. Kora újkori karrierje Luther szóhasználatával kezdődött, aki főként az 1520-as, 1530-as évek millenarista (Jézus ezeréves birodalmának földi megvalósulását váró) protestáns mozgalmait nevezte rajongónak. Ám a rajongás fogalmát a XVII–XVIII. században nemcsak vallási diszkurzusban használták, mert átkerült az orvosi, a politikai, a morálfilozófiai, később az esztétikai és a pszichológiai diszkurzusba is. Noha az eltérő diszkurzusokban valamelyest eltérő módon használták, a jelentése alapvetően negatív volt. „A rajongást fenyegetésnek tekintették a tekintélyre és a rendre, nemcsak a vallási mértéktelenség különféle formáiban, de világiasabb megjelenési formáiban is, mint amilyen a hiperracionalitás, a magába vonult szemlélődés, a tömeghez való hasonulás stb.”, amint egy, a rajongás és a felvilágosodás kapcsolódásait vizsgáló tanulmánygyűjtemény bevezetőjében olvashatjuk.⁹

E kötetbe J. G. A. Pocock ENTHUSIASM: THE ANTISELF OF ENLIGHTENMENT címmel írt tanulmányt, amely az 1650 és 1800 közötti angol nyelvű rajongásellenes irodalmat tekinti át, megismételve a szerző tézisést a felvilágosodásnak a vallásháborúk rémületes tapasztalatában fellelhető eredetéről s a (brit) felvilágosodás klerikális és konzervatív jellegéről.¹⁰ Az általa elmondott hosszú történetből engem most csak a legvége érdekel, Edmund Burke fogalomátértelmezése TÖPRENGÉSEK A FRANCIA FORRADALOMRÓL című 1790-es művében: „Burke, aki lényegében a felvilágosodás védelmezője volt, a felvilágosodás montesquieu-i formájáé Európában, anglikán és mérsékelt formájáé Britanniában... a rajongás formájaként diagnosztizálta a forradalmár hevületet”.¹¹ A XVII–XVIII. században a rajongás általában a babonával szerepelt párban, mint a túlzó, hamis vallási álláspont egyik fajtája: rajongással mindközönségesen a „hiteszakadt” protestáns felekezeteket vádolták, míg babonassággal a katolikusokat. E kétféle ésszerűtlenséggel szemben fogalmazódott meg az ésszerű, mérsékelt hit eszménye, s a „rajongás / babonáság versus mérséklet” e modelljét másfél évszázadon keresztül gyakorta használták különféle társadalmi és politikai konfliktusok magyarázatára.¹² Burke a francia forradalom interpretációjakor e magyarázó modellt vette elő s alakította át.

⁷ Vö. Kisbali László megjegyzésével a *Schwärmerei* kifejezés magyar fordításáról Kant filozófiai írásaiban: „A »Schwärmer« költött jelentésű: eredetileg a vallási fanatikuszt jelöli (az *enthusiaszta*, a *vizionáló stb. fogalomkörében*), pontosan úgy, ahogyan Kemény Zsigmond használta a »rajongó« kifejezést.” Lásd: LEHETSÉGES-E, ÉS HA NEM, HOGYAN? KANT TÖRTÉNETFILOZÓFIAI ÍRÁSÁIRÓL. = SAPERE AUDE! ESZTÉTIKAI ÉS MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI ÍRÁSOK. L'Harmattan, 2009. 187.

⁸ Edvi Illés Pál: A RAJOSKODÁSRÓL. *Felső Magyar Országai Minerva*, 1825. október. 414–418. A szerző rendkívül szélesen fogta fel a rajoskodás fogalmát, idesorolva szinte minden, józanságon és mértékletességen túli cselekedetet a szodómiától a túl sok könyv elolvasásán át a misztikusságig és a politikai entuziazmusig.

⁹ Lawrence E. Klein–Anthony J. La Vopa (szerk.): ENTHUSIASM AND ENLIGHTENMENT IN EUROPE, 1650–1850. The Huntington Library Quarterly, Vol. 60., 61., 62. (1998) 1. – Köszönöm Kontler Lászlónak, hogy segített e kötetet megszerezni.

¹⁰ J. G. A. Pocock: ENTHUSIASM: THE ANTISELF OF ENLIGHTENMENT. = Lawrence E. Klein–Anthony J. La Vopa (szerk.): i. m. (1998) 11.

¹¹ Uo. 27.

¹² Bővebben erről lásd Kontler László utószavát az általa szerkesztett KONZERVATIVIZMUS: 1593–1872 című szöveggyűjteményben: Osiris, 2000. 576., 600.

Burke átértelmezésében a francia forradalmárok rajongása analóg jelenség a millenarista vallási mozgalmakkal, például a münsteri anabaptisták egyenlősítő törekvéseivel, csak éppen ez az újfajta rajongás „*ateista fanatizmus*”. Ám az ateista fanatikuskok írásai és szónoklatai ugyanolyan „*sötét és vad kegyetlenséggel töltik el*” a lakosság lelkét, mint az egykori vallási rajongók prédikációi. Míg korábban a térítés erőszakos szelleme gyakran a katolikus babonasághoz kötődött, most az „*ateista fanatizmus*” szellemével társul;¹³ a brit szerző épp a forradalmi eszmék angliai terjesztése ellen írta meg a maga művét. Pocock így foglalta össze a konzervatív felvilágosodásról írott híres tanulmányában Burke teljesítményét: „*A forradalmat a rajongás történetének fejezeteként, egyúttal a rajongás társadalmi karakterének teljes átalakulásaként értékelte. A magát inspiráció hatása alatt állónak érző elme önimádata többé nem mint vallási fanatizmus, s nem a köznépet rászédő próféta műveként nyilvánult meg. Most a gens de lettres – az értelmiség – műve volt...*”¹⁴

Azért idéztem fel tömören a fenti bekezdésekben a rajongás XVI–XVIII. századi politikai fogalomtörténetét, a „*rajongás versus mérséklet*” modellt és Burke átértelmezését, mert úgy vélem, Kemény Zsigmond A RAJONGÓK című regényében s a rajongás fogalmát használó politikai röpirataiban e beszédmódra támaszkodott, e diszkurzushoz szólt hozzá, s értelmezte tovább újabb politikai jelenségeket tapasztalva. Hetven évvel ezelőtt MAGYAR VIKTORIÁNUSOK című nagyszerű eszmetörténeti esszéjében Halász Gábor már írt arról, hogy a „*burke-i hagyomány, a harcos konzervativizmus... páratlan erejű lapokon elevenedik meg*” Kemény két, 1850-es évek elején írt röpiratában.¹⁵ Az azóta eltelt időben tudtommal nemigen vizsgálta senki, vajon valóban vannak-e nyomai a magyar politikai író 1850 utáni műveiben a TÖPRENGÉSEK-nek. Én ilyennek vélem például a „*karzat uralmának*” témáját a forradalom dinamikája értelmezésében,¹⁶ a gyakorlati kormányozni tudás és az elméletgyárnok politizálás szembeállítását¹⁷ (amire Kontler László a TÖPRENGÉSEK fordításában rá is játszott), a múlt iránti tiszteletre alapított politikai újítás eszményítését, illetve ellentétének elutasítását.¹⁸ A legfontosabb nyom azonban a rajongás fogalmának (és a hozzá kötődő metaforakészletnek a) felhasználása – különösen a FORRADALOM UTÁN című írásműben.¹⁹

Maga a kulcsfogalom az 1850-es röpiratban először is európai forradalmi jelenséggént kerül elénk: „*Semmi kétség, hogy az európai viszonyok, amint most ályuggatva vannak, egy nagy rázkódás félelmében fogják még soká tartani a kedélyeket.*” Az 1848-as forradalmak által kiváltott társadalmi élményt, lélektani és szellemi hatást igyekszik a szerző e szövegrészben megragadni. A nagy, földrengésszerű változás előérzetében, „*alig van már Európában higgadt politikai irány, mert az eszmék elvesztették súlypontjaikat, a szenvedélyek gózköre nyomasztóvá lett*”, írja. „*És e veszélyesség, e demoralizáció gyökérokra, hogy azon rendezési ész és erő, mely eddig az állomány [értsd: az állam] megalkotására és naggyá emelésére fordított, most többnyire e státus elleni mozgalmak organizációjára használtatik. | Az engedelmisség és kötelességér-*

¹³ Edmund Burke: TÖPRENGÉSEK A FRANCIA FORRADALOMRÓL. Atlantisz, 1990. 252. k.

¹⁴ J. G. A. Pocock: KONZERVATÍV FELVILÁGOSODÁS ÉS DEMOKRATIKUS FORRADALMAK: AMERIKA ÉS FRANCIAORSZÁG ESETE BRIT PERSPEKTÍVÁBÓL. = Horvay Hörcher Ferenc (szerk.): A KORAMODERN POLITIKAI ESZMETÖRTÉNET CAMBRIDGE-I LÁTKÉPE. Pécs, Tanulmány, 1997. 223–242., különösen: 226., 240.

¹⁵ Halász Gábor: MAGYAR VIKTORIÁNUSOK. = TILTAKOZÓ NEMZEDÉK. Magvető, 1981. 96. k.

¹⁶ Például: Burke, i. m. 158.; Kemény Zsigmond: FORRADALOM UTÁN. = VÁLTOZATOK A TÖRTÉNELEMRE. Szépirodalmi, 1982. 279., 289.

¹⁷ Például: Burke, i. m. 106., 149., 266. kk.; FORRADALOM UTÁN, i. k. 237.

¹⁸ Például: Burke, i. m. 115. skk.; FORRADALOM UTÁN, i. k. 184., 237.

¹⁹ Kemény politikai nézeteinek értelmezése röviden: Takáts József: MODERN MAGYAR POLITIKAI ESZMETÖRTÉNET. Osiris, 2007. 55–60.

zet, mellyel eddig a társadalom rendelkezett, már a társulatokhoz kezd átmenni, s a rajongóknak – kiknek száma óránként nő – doktrínáikban van hazájok, honszerelmök pártbuzgóságából áll.”²⁰

Mindenekelőtt azt érdemes kiemelni a fenti idézetből, hogy a rajongók „száma óránként nő” Európában a szerző szerint. A röpirat egy későbbi szakasza ad magyarázatot arra, miért vélte így Kemény az 1848-as forradalmak bukása ellenére: „Az európai forradalmak egy ciklusa bevégeztetett. | Fegyverszünet van. | De az eszmeharc kezdetén vagyunk még. [...] S mik a szélső párt jelszavai? | A szocializmus és a köztársaság. [...] A kettő egyesítése végzi be, mint hiszik, a szegények harcát a gazdagok ellen, s kezdi meg az új civilizációt.”²¹ A rajongás magatartása tehát nagyon is aktuális politikai jelenség Európában, főként a szocializmus hívei miatt. A rajongókról regényt írni az 1850-es években: aktuális téma értelmezése. A TÖPRENGÉSEK híres, sokat idézett szavait idézi fel az olvasóban Keménynek az a megjegyzése, hogy a (mai) rajongóknak a doktrínában van a hazájuk; ez Burke-nél így hangzik: „*felfegyverzett doktrína ellen viselünk hadat*” a forradalmi Franciaországgal háborúzva. Azaz nem a háborúk jól ismert fajtájába, az országok egymás elleni hadakozásába tartozik a francia forradalmárok elleni küzdelem, mert itt nem egy ország az ellenfél, hanem egy doktrína felfegyverzett hívei.

A doktrína iránti elkötelezettség köré szerveződő rajongásnak kifelé (ez Burke szemszöge) a térítés, a terjesztés a következménye, befelé (ez Kemény szemszöge) viszont az, hogy a politikai lojalitás már nem a társadalom egészére, hanem egy meghatározott részére, a saját pártra irányul. Mindkét szemszögből nézve *destruktív* céljai és következményei vannak az újfajta rajongásnak (Kemény használja is e jelzőt az idézett szövegrész tágabb környezetében): kifelé erőszakos terjesztéshez, forradalmi háborúhoz vezet Burke szerint, befelé pedig „*demoralizált helyzetet*”, polgárháborús állapotot eredményez Kemény szerint. Ám az utóbbi szerzőnek ez az érvelése nem a magyarországi, hanem az európai viszonyokra vonatkozik; röpirata érve éppen az, hogy az 1848-as destruktív európai eszmék idehaza nem érvényesültek, s a magyar nemzet jelleme ki is zárja, hogy érvényesülhessenek, mivel ellenkező vonásokat mutat, mint az európai destruktív mozgalmak. A magyar nép karakterét ugyanis a nyugalom, a „*józan értelem*” jellemzi, „*melyek őt visszatartóztatják a fanatizmus és hazafiság palástjába takart minden bűnöktől*”.²²

A Kemény által írt „*magyar forradalom elméletében*” mégis alapvető szerepet kap a rajongás fogalma és a rajongás elleni irodalom szó- és érvkészlete. A FORRADALOM UTÁN ugyanis úgy igyekszik magyarázni a magyar 1848–1849 eseményeit, hogy azok egy, a „*vallási és politikai álmódózók*” fajtájából való ember, Kossuth Lajos és túlzó, rajongó híveinek hatására ment végbe, mely hatás időlegesen magával ragadta az épp ellenkező jellemvonású népet is. Nemcsak a politikai bűnbakképzés eljárása a figyelemre méltó Kemény röpiratában, hanem a szókészlete is. Amikor „*a nép apostolainak*” és „*álomlátóknak*” nevezi a szerző önnön 1848–49-es politikai ellenfeleit, a „*tagadás szellemének*” Kossuthot, rajongónak a radikalizmust bálványozó magyar közvéleményt, „*fölhúrozott szenvedélyekkel*” és „*pártrajongással*” jellemzi 1848 elejének politikai állapotát²³ – e szövegrészekben a rajongás elleni irodalom szó- és érvkészletét ismerhetjük fel. Ugyanak-

²⁰ FORRADALOM UTÁN, i. k. 196.

²¹ Uo. 202.

²² Uo. 189.

²³ Uo. 183., 233., 230. Keményhez hasonlóan Csengery Antal is a politikai rajongó Kossuthról írt 1850-es, ám csak évtizedekkel később kiadott jellemrajzában: ADALÉK KOSSUTH JELLEMZÉSÉHEZ. = TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK ÉS JELLEMRAJZOK. Kilián, 1884. 411. sk.

kor a szerző hangsúlyozza, hogy az 1848 előtti vagy alatti magyar radikalizmus nem azonos az európaival, s ennek megfelelően Kossuth sem olyan típusú doktrínarajongó, mint az európai szocializmusra és köztársaságra törekvő forradalmárok.

Kossuth – ahogyan a FORRADALOM UTÁN 'színpadra állítja' – régi típusú rajongó, s nem az Edmund Burke által 1790-ben megfigyelt újfajta entuziaszta. A kormányzónak a hadsereghez való viszonyáról szóló részben ezt olvashatjuk: „*A felső sereg fenyegetései a függetlenségnek – ha a ház [ti. a képviselőház] vonakodnék – a katonaság általi proklamálhatóságáról csak Kossuth forró képzelődésében léteztek. | A dolog menete ez volt: Kossuth, bár örökké bálványoztaték, szünetlenül féltette hatalmát és népszerűségét. Nem állítom, hogy e félelem nála az aljasabb nemű önzés ködébe burkolt rém volt. Sőt, hihető, miként magát a gondviselés eszközének tekintvén, kire egy nagy misszió van bízva, erkölcsi és vallásos kötelességének hitte, személyében, néha túlvátozottsággal is, a hazát oltalmazni.*”²⁴ Olyan politikai vezető volt tehát Kossuth a röpirat szerint, aki gyakran tévesztette össze a tényeket önnön képzelődésével, cselekvéseiben gyakran az utóbbi által vezetettet, s hiúsága abból a meggyőződésből táplálkozott, hogy magát a gondviselés kiválasztottjának tekintette – mint a rajongók általában. A röpirat szerzője saját politikai pozícióját és pártját viszont mérsékeltnek nevezi; a „*rajongás versus mérséklet*” modell a legtisztábban a röpirat Kossuth–Deák összevetésében nyilvánul meg.²⁵

Kemény politikai írásművei között van egy tisztázatlan státusú szöveg, amelynek megírása (már amennyiben egyáltalán hitelesnek tekintjük) csak néhány hónappal előzi meg a FORRADALOM UTÁN közzétételét. Nem a nyilvánosság, hanem vélhetően a nyomozó hatóság számára készült ez a Beksics Gusztáv által csak részleteiben közzétett s utóbb elkallódott feljegyzés az 1848–49-es eseményekről. Ha a rajongásdiszkurzus jelenlétének szempontjából vesszük szemügyre, arra juthatunk, hogy akiket a FORRADALOM UTÁN-ban majd rajongóknak nevez, azok itt a „szélsők”, „terroristák”, „exaltált párt”, a „radicalok”, „a francia őrvjengések majmolói” nevet kapják.²⁶ A rajongás, rajongó fogalma nem fordul elő a szöveg közzétett részében. Ám nem csak ez tűnik fel. A forradalom értelmezésében is eltérő modellt követ a Beksics-féle dokumentum, illetve az 1850-es röpirat: míg az előbbi az 1789-es francia forradalmat tekinti az események és politikai magatartás mércéjének – az 1848–49-es szereplők önértelmezéséhez is igazodva²⁷ –, addig az utóbbi (talán François Guizot friss, az angol forradalomról írott könyvének hatására, melyet a röpiratban hosszan idéz is) a XVII. századi angol forradalmat. Ám a rajongásdiszkurzus használatát nem Guizot művének ismerete indokolja, ugyanis a francia politikai író szövegében nincs nyoma sem a rajongás fogalmának, sem a diszkurzusának.

A FORRADALOM UTÁN-ban nincs Burke-hivatkozás. Nem azt akarom sugallni tehát, hogy Kemény a TÖPRENGÉSEK hatására írta a fentebb idézett szövegrészeket, hanem azt, hogy e szövegrészekben a rajongásdiszkurzus nyelvét (is) beszéli. Elképzelhető, de nem bizonyos, hogy Macaulay ANGLIA TÖRTÉNETE II. JAKAB TRÓNRALÉPTE ÓTA című művének megismerése befolyásolta Keményt e diszkurzus használatában. Macaulay angolul 1849-ben kiadott művét Kemény barátja, Csengery Antal fordította magyarra,²⁸ s a megjele-

²⁴ Uo. 351.

²⁵ Uo. 317. k.

²⁶ Beksics Gusztáv: KEMÉNY ZSIGMOND, A FORRADALOM S A KIEGYEZÉS. Athenaeum, 1883. Lásd a könyv VII. fejezetét.

²⁷ Takáts, i. m. 39. k.

²⁸ Somogyi Sándor szerint igen felületesen: „*a fordítás, fájdalom, égbekiáltóan pontatlan*”. Lásd: uő: GYULAI ÉS KORTÁRSAL. Akadémiai, 1977. 448.

nés évében, 1853-ban Kemény recenziót is írt róla. Nem tudom, mikor került először Kemény kezébe; mások már 1850-ben idéztek belőle magyar politikai szövegekben.²⁹ Mindenesetre Macaulay terjedelmes művének már az első kötetében is gyakran találkozni a rajongás fogalmával – melyet hol politikai, hol vallási szélsőségesekre alkalmaz – és a „*rajongás versus mérséklet*” modellel. A Kemény-szakirodalomban már régebben is írtak arról, hogy A RAJONGÓK megalkotását befolyásolhatta két, az angol forradalomról írott mű. Nagy Miklós Kemény-kismonográfiájában Walter Scott OLD MORTALITY (A PURITÁNOK UTÓDAI) című regényével állította párhuzamba A RAJONGÓK-at, megemlítve, ám ki nem fejtve, hogy „*ösztönző előkép*” lehetett számára Macaulay történeti műve is.³⁰ Az ÁNGLIA TÖRTÉNETÉ-nek a Kemény-regény szempontjából azok a legérdekesebb részei, amelyekben a puritán „*különszakadtaknak*”, az 1640-es évek rajongóinak a viseletét, viselkedését, lelki jellemzőit, szokásait, hanghordozását leírja.³¹ Kis túlzással szólva, Macaulay művének e hosszadalmas leírásait – ha kicserélnénk a „puritán” „szombatos”-ra – minden változtatás nélkül beilleszthetnénk Kemény alkotásába.

Az én szememben A RAJONGÓK kevésbé nyitott mű, mint ahogyan Szegedy-Maszák Mihály másfél évtizede írt tanulmánya sugallta,³² s a rajongás politikai diszkurzusa felől szemlélve bizony tanító szándékot is lehet tulajdonítani a regénynek.³³ A RAJONGÓK ugyanis azt az újra és újra előálló politikai helyzetet modellezi, amelyben a vallási vagy politikai rajongás destruktív ereje kifejlődik, s elszabadulását megfékezi a fejedelmi hatalom. A FORRADALOM UTÁN alapkérdése – mint arra már sokan rámutattak – guizot-i: hogyan lehet befejezni a forradalmakat? A RAJONGÓK politikai alapkérdése ezzel szemben az, hogyan fejlődik ki a rajongás destruktív ereje, s mi kell ahhoz, hogy mégse vezessen forradalomhoz? A regény fentebb emlegetett angol párhuzamai talán némi jelentőséggel ruházzák fel a cselekmény kronológiai helyét is: 1638–39-ben, tehát az angol forradalom kezdete előtti évben játszódik. Mindez, azt hiszem, arra is ösztönözheti a regény jövődő magyarzóit, hogy nagyobb figyelmet szenteljenek a fejedelmi hatalom, a kormányozni tudás (tolerancia és erély egyensúlya) bemutatásának: hogy a regényből összeállítható „fejedelmi tükörré” is felfigyeljenek.

²⁹ Két François Guizot-fordítás előszava idézte az angol szerzőt: Szabad Imréné (MONK) 1850-ben jelent meg, Somssich Pálé (ÉRTEKEZÉS AZ ANGOL FORRADALOMNAK TÖRTÉNETE FELETT) 1851-ben. Szabad (valódi nevén Frereich vagy Frereych) Imre írásműve valószínűleg nem Magyarországon készült, hanem külföldön: a Gulyás Pál-féle nagy írói életrajzi lexikon szerint a szerző 1849-ben emigrált, s később sem tért haza. Somssich jóval nagyobb politikai jelentőségű előszavát 1850-re datálta.

³⁰ Nagy Miklós: KEMÉNY ZSIGMOND. Gondolat, 1972. 183. Még régebben, 1970-ben kiadott könyvében Barla Gyula azt állította, hogy már Kemény GYULAI PÁL című regényében is a rajongás kérdése áll a középpontban: KEMÉNY ZSIGMOND FŐBB ESZMÉI 1849 ELŐTT. Akadémiai, 1970. 114. skk.

³¹ Macaulay: ÁNGLIA TÖRTÉNETE II. JAKAB TRÓNRALEPTE ÓTA. Második, átnézett kiadás. MTA, 1875. I. 84–86.

³² Szegedy-Maszák, i. m. 92. Szegedy-Maszák remek tanulmányának több állításával nem értek egyet. Ha a felvilágosodás alatt olyasmint értünk, mint Pocock, akkor szerintem nemigen lehet a felvilágosodás észrelvősége bírálatának tekinteni Kemény e regényét, mint ő teszi, s nem hinném azt sem, hogy látszólagosnak nevezhető a műben a rajongók és mérséklettek ellentéte.

³³ Vö. uo. 91.